

YENİ KELAM İLMİ DÜŞÜNCESİNİN İNŞÂSI VE ABDULLATİF HARPUTÎ'NİN ROLÜ

Doç. Dr. Fikret KARAMAN

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Osmanlı Devletinin son döneminde, Kelam ilmi alanında verdiği hizmet ve eserleriyle tanınan dirayetli âlimlerden biri de Abdullatif Harputî'dir. O, on dokuzuncu asrın sonu ile yirminci asrın ilk yıllarında (1842-1916) yaşamıştır. Asıl adı Abdullatif el-Lütfî'dir. Ancak doğduğu yere ve ilk tahsilini yaptığı şehre nisbetle Harputî olarak şöhret bulmuştur. Biz O'nu bu lakabıyla anmaya çalışacağız.

Prof. Dr. Recep Dikici, "*Harputlu Âlimler ve Edipler*" hakkında yazdığı bir makalede¹ Abdullatif Harputî'ye ders veren ve onun daha sonra İstanbul Fatih medreselerine gitmesini sağlayan Ömer Naimî (1801-1882) Efendi'den genişçe söz etmesine rağmen Harputî'nin kendisi ve ailesi hakkında, hizmet ve şöhretiyle orantılı olarak geniş bilgiye sahip değiliz. Kanaatimce doğduğu yerde bir müddet tahsil gördükten sonra İstanbul, Adana; tekrar İstanbul, Selanik ve yine İstanbul'a dönüş gibi birbirine uzak yerlerde yaşamış olması, O'nun hayatıyla ilgili yeterli bilgileri toplamayı olumsuz etkilemiştir.

Harputî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkındaki Çalışmalar: Yeni İlm-i Kelam devri hakkında yapılan çalışmalarda Harputî'nin hayatı, eserleri, kelamî görüş ve düşünceleriyle ilgili bazı araştırmalara rastlanmaktadır. Bu araştırmaların bir kısmı, müellifimizi ve eserlerini sadece kaynak olarak gösterirken, bir kısmı da doğrudan O'nun hayatı, eserleri ve kelamî görüşleriyle ilgilidir. Biz konunun detayına girmeden sadece Harputî hakkında yapılan bazı çalışmalarını aşağıda maddeler halinde sunmak istiyoruz.

1-Harputî'nin biyografisi ve kişiliği hakkında bir kısım bilgiyi, Harputlu araştırmacı İshak Sunguroğlu'nun "*Harput Yollarında*" isimli eserinin 2. cildinde

¹ Recep Dikici (Prof. Dr.), *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şb. Yayını, 1998

görmek mümkündür.² Sunguroğlu dört cilt olarak hazırladığı bu eserinde; öncelik sırasına göre Harput'un tarihini, kültürünü, sosyal yapısını, bölgede yetişen önemli şahsiyetlerin hayatını ve onların ilmî seviyelerini içeren önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu kaynaktan anlaşıldığına göre Harputî; 1842 yılında bugün Elazığ ili merkezine bağlı Germili (Yedigöze) köyünde dünyaya gelmiştir. Ailesi tarafından o günün ilim ve kültür merkezi olan Harput'a getirilerek akrabası Müftü Ömer Naim'î Efendi'den ders alması sağlanmıştır. Harputî, bir müddet sonra buradaki derslerini tamamlayınca hocasının tavsiyesi üzerine İstanbul Fatih medreselerine gitmiştir. O, buradaki müderris ve âlimlerden ders alarak tahsilini tamamlamıştır. Yine hocalarının isteği üzerine ders vermek üzere Adana'ya gitmiş ve orada kaldığı süre içinde evlenmiştir. Daha sonra kendi kararıyla tekrar İstanbul'a dönüp Bayezid medreselerinde müderris olarak görev almıştır. Harputî önce "*Osmanlı Darü'l-Fünûn*"a daha sonra da "*Medresetü'l-Vâizin*"e Kalam hocası olarak tayin edilmiştir. Harputî'nin aynı yıllarda, ilmî otoritesi sayesinde "*Meclis-i Tetkik-i Şer'iyye*" üyeliğine seçildiği, "*Haremeyn-i Muhteremeyn*" payesine layık görüldüğünü ve aynı başarının devamı olarak "*Huzur Hocalığı*" rütbesini aldığını da görüyoruz.

Hocalığı döneminde Harputî çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bunların arasında Hz. Abbas'ın sülalesinden geldiği söylenen Tokat'lı Mehmed Nuri Efendi'yi gösterebiliriz. İshak Sunguroğlu, sözünü ettiğimiz eserinde, Harputî'nin 1914 yılında İstanbul'da vefat ettiğini yazmaktadır. Ancak İslâm Ansiklopedisi'nin Harputî maddesini yazan Prof. Dr. Metin Yurdagör'ün tesbitine göre, müellifimiz 16 Ağustos 1916 tarihinde vefat etmiştir. Biz de bu son tarihin daha doğru olduğu kanaatini taşıyoruz.³

2-Prof. Dr. Bekir Topaloğlu da "*Kelam İlmi Giriş*" isimli eserinde Yeni İlm-i Kalam devrini ve özelliklerini anlatırken Harputî'nin bu döneme olan katkısına ve onun "*Tenkihu'l-Kelam Fî Akaid-i Ehli'l-İslam*" isimli eserine önemli vurgular

² İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, Elazığ Kültür Vakfı Yayını.

³ Metin Yurdagör (Prof. Dr.) Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996.

yapmaktadır.⁴ Yine aynı eserin sonunda “*İfade-i Mahsusa*” adıyla yazılmış bulunan bölümü, “*Astronomi ve Din*” başlığı adı altında sadeleştirerek Diyanet İlmî Dergi’nin 1974 yılı 13. cildinde yayınlanmıştır. Konunun uzmanları için bu metin, evrenin yaratılışı, arz ve diğer gök cisimleri arasındaki âhenk ve inceliğe dikkat çeken ayetleri bir araya getirmesi bakımından son derece önemlidir.

3-Harputî’nin müderrislik yaptığı yıllarda, Bayezid Camii’nde, topluma yönelik vaazlar verdiği anlaşılmaktadır. Bir süre sonra bu vaazlarını “*Mecalisü’l- Envari’l- Ehadiyye ve Mecamiu’l-Esrari’l-Muhammediyye*” adı altında bir kitapta toplamıştır. İstanbul Mahmudiye matbaasında 1888 yılında 224 sahife olarak basılan bu eser, 38 vaaz konusunu içermektedir. Vaaz konuları daha çok ayet, hadis, büyüklerin sözleri ve çeşitli hikayelere yer verilerek hazırlanmıştır. Bu eser, Trabzon merkez vaizlerinden Ahmet Aslantürk tarafından sadeleştirilmiş ve “*Abdullatif*” adıyla 1978 yılında yayımlanmıştır.⁵

4-Fırat Üniversitesi Rektörlüğü’nce 1987 yılında “*Türk- İslam Tarihi Medeniyet ve Kültüründe Fırat Havzası*” konulu bir sempozyum düzenlenmiştir. Bu sempozyumda Prof. Dr.S. Mehmet Aydın, “*Abdullatif Harputî’ye göre Din ve Ahlak Münasebeti*” başlığıyla bir tebliğ sunarak Harputî’nin ilmi kişiliği hakkında önemli bir değerlendirme yapmıştır. Yine aynı sempozyumda Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıglalı da Harputî’nin “*Tenkihu’l-Kelam*” adlı eseriyle ilgili bir tebliğ sunmuş ve söz konusu eserin içeriği ile yeni ilm-i kelam dönemine olan katkısı üzerinde durmuştur. Ancak bu tebliğlerin ikisi de yayınlanmamıştır.

5- Doç. Dr. Fikret Karaman “*Abdullatif Harputî’nin Hayatı, Eserleri ve Kelamî Görüşleri*” konusunda hazırladığı bir makale ise; 1993 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üç aylık Diyanet İlmî Derginin 29. cildi, 1. sayısında yayınlanmıştır.

⁴ Bekir Topaloğlu (Prof. Dr.), *Kelam İlmî Giriş*, Damla yayınları, 1991, İstanbul.

⁵ Harputî, *Mecalisü’l-Envari’l-Ahadiyye ve Mecamiu’l-Esrari’l-Muhammediyye*, (Sadeleştiren: Ahmet Aslantürk).

6- Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayına hazırladığı İslam Ansiklopedisi'nin "*Abdullatif Harputî*" maddesini yazan Prof. Dr. Metin Yurdağör de; O'nun hayatı, eserleri ve *Kelam İlmi*'ne olan katkısı hakkında önemli bilgiler vermiştir.

7-F.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim görevlisi Mustafa Türkgülü de, "Kelam İlmi I" isimli eserinin "*Neden Yeni Kelam Dönemi*" başlığı altında yeni ilm-i kelam dönemini inşa eden âlimlerinin biyografileri ve kelamî görüşleri hakkında genel bir değerlendirme yaparken Harputî ve onun kelamî görüş ile düşünceleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

8- Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Erkan Yar tarafından hazırlanan "*Abdullatif Harputî ve Yeni Kelam İlmi*" konulu makale ise; aynı Fakülte dergisinin 1997 yılı 2. sayısında yayımlanmıştır. Sayın Erkan YAR, bu makalesinde Harputî ile o dönemdeki kelamcılar arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra yer yer onun metodunu, eserlerini ve görüşlerini örneklendirerek anlatmıştır.⁶

9- Doç. Dr. Fikret Karaman ve İbrahim Özdemir tarafından sadeleştirilerek yayına hazırlanan "*Tenkihu'l-Kelam Fi Akaid-i Ehli'l-İslam*" ile "*Tekmile-i Tenkihu'l-Kelam*" isimli iki eser ise; tek kitap halinde 2000 yılında Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi'nce bastırılmıştır. Bu eser, Harputî'nin Kelam İlmiyle ilgili görüş ve düşüncelerini yansıtan en önemli kaynaktır.

10-Yine Doç. Dr. Erkan Yar'ın gözetiminde Harputî'ye ait "*Tarih-i İlm-i Kelam*" adlı eser de; Özden Kanter Ekinci tarafından yüksek lisans tezi olarak "*Abdullatif Harputî'nin 'Tarih-i İlm-i Kelam' Adlı Eseri ve 'Kelam İlmi Açısından Analizi*" başlığı ile bir araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada; öncelikli olarak müellifimizin adı geçen eseri sadeleştirilmiş, daha sonra da onun İslâm fırkalarının tasnifi, din ve bilim uzlaşması, bilgi teorisi ve batı felefesine yaklaşımı hakkında bir

⁶ Erkan Yar(Doç. Dr.), F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Elazığ, 1997.

değerlendirmede bulunulmuştur. Kendi şartları ve alanı içinde başarılı sayılabilecek bu çalışma da henüz basılmamıştır.⁷

Harputî ve Geleneksel Kelam İlmî: Harputî'nin Kelam ilmi anlayışı hakkında objektif bir değerlendirme yapabilmek için onun eserlerinin tamamını incelemek ve okumak gerekmektedir. O, ilk eserini Bayezid Camii Müderrisi olarak görev yaptığı sırada halka yönelik verdiği vaazlarını, bir müddet sonra kitap haline getirerek; "*Mecalisü'l-Envari'l-Ehadiyye ve Mecamiu'l-Esrari'l-Muhammediyye*" ismiyle 1888 yılında İstanbul Mahmudiyye Matbaasında bastırmıştır. Kitabın giriş kısmında vaaza başlamadan önce yapılan dua, Allah'a hamd, Rasulüne salat ve selam ile sakal duası bulunmaktadır. Metin kısmında ise, iman-itikat konusuyla başlayıp ibadet, kul hakkı ve ahlak gibi nasihat ağırlıklı derslerle devam etmektedir. Eser, kurban bayramı ve hükümlerini anlatan bir konu ile son bulmaktadır. Toplam 38 vaazı içeren bu eser, doğal olarak halka yönelik hazırlanmış bir vaaz kitabı görünümündedir. Vaaz konuları hazırlanırken ayet ve hadisler başta olmak üzere sahabe, tabiin ve İslâm büyüklerinin sözleriyle ders hakkında uygun kıssalara ve hikayelere yer verilmiştir. Hadislerin bir kısmı sahih kaynaklardan alınmıştır. Ancak bazı zayıf ve mevzu hadislerle de itibar edildiği görülmektedir. Kanaatimizce bu durumu; Harputî'nin doğru bilgiye önem vermediği şeklinde yorumlamak yerine, o dönemdeki halkın bilgi, kültür, ahlâk, sosyal yapı ve anlayışının da etkili olduğunu düşünmek daha uygun olur. Ayrıca Sungruoğlu'nun da belirttiği gibi O'nun gençliğinden beri tasavvufa ilgi duyması ve daha Harput'ta iken Nakşibendi tarikatının mürşidi Hacı Ali Efendiye bağlılığı, İstanbul'a gittikten sonra da Şeyh Hacı Necip Efendiye intisap etmesinin de rolü olduğu söylenebilir. Böylece Harputî'nin vaaz ve sohbetleri esnasında tasavvuf kaynaklarından etkilenmiş olabileceği ihtimali akla gelmektedir.⁸

Harputî'nin Kelam ilmi ile ilgili asıl görüş ve düşüncelerini, *Tenkihu'l-Kelam, Tekmile, Tarih-i İlm-i Kelam ve İfade-i Mahsusa*" adlı eserlerinde daha net olarak

⁷ Harputî, *Tarih-i İlm-i Kelam* (Sadeleştiren: Özden Kanter Ekinci), Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış).

⁸ Erkan Yar, a.g.e.

görmek mümkündür. Buna göre; Tenkihu'l-Kelam isimli eseri incelendiğinde, daha çok önceki kelimcilerin görüş ve metotlarının tekrarlandığı görülmektedir. Nitekim kendisi de söz konusu eserin giriş kısmında “*Darü'l- Fünûn-u Osmaniye*”de Kelam derslerini okutmakla görevlendirildiğinde yeni bir kitap yazma arayışına girdiğini ve geçmiş dönemlerde hazırlanan eserlerde istediği her şeyi bulamadığını fakat; “*...Bununla birlikte İslam inanç esaslarını, sahih kelam kitaplarından derleme yoluna gittiğini*” açıklamaktadır. Hz. Peygamber dönemi ile sünnet ve yakın erbabı diye isimlendirilen ilk kelam âlimlerinin düşüncelerine atıfta bulunan Harputî, Eş'arî'den önceki kelama “*Selef Devri*” denildiğini hatırlatarak dönemin özelliğini şöyle ifade etmektedir: “Peygamber Efendimiz ile Sahabe-i Kiramın şerefi sohbetleri ve Tabînin de kurb-u ahdleri berekâtıyla kalbleri şekk ve şüpheden ari ve itikadları zeyğ ve fesaddan beri olduğu ve asırlarında akaidde bahs ve cidal vuku bulmadığı ve İlm-i Kelam tedvin ve telif olunmadığı ve sonraki asırların evailinde ehli İslam müteferrik fırkalara teferrük ve aralarında akaidçe birçok bid'atlar tahaddus ettiği ve “*Fırka-i Naciye-i Ehl-i Sünnet Uleması*” tarafından “*Fırka-i Dalle*”nin bid'at ve dalaletlerinden bahs ile red ve ibtaline dinde lüzum görüldüğü cihetle ilm-i kelamın tedvin ve te'lif kılındığını ve bu kelama “*kudema kelamı*” tesmiye olunduğunu ve mezkur asırların avahirinde dahi bilad-i İslamiyede Yunan hikmet-i kadimesi münteşir olup ehl-i İslam arasında kıl-u kâli mucib olduğu cihetle o asırların uleması da ilm-i kelama mezkur hikmeti mezc ve usulu akaid-i İslamiye ile te'lifi kabil olmayanlarını red ve ibtal ettiklerini ve bu kelama “*müteahhirler kelamı*” tesmiye kılındığını zikr ile icab-i hal ve zamana göre ilmi kelamın tedvin ve telif olunduğuna Alimler işaret etmişlerdir.”⁹

Harputî, Tarih-i İlm-i Kelam adlı eserinde geleneksel kelam kitaplarında yer alan İslam fırkaları hakkında da detaylı yorumlar yapmıştır.¹⁰ Tenkihu'l-Kelam ve Tarih-i İlm-i Kelam isimli eserlerinde konu ile ilgili hadisleri kaynak göstererek özetle; Mecusilerin 70, Yahudilerin 71, Hristiyanların 72 ve Hz. Peygamber'in ümmetinin de 73 fırkaya ayrıldığını; ancak bunlardan sadece birinin “*Fırka-i Naciye*”, yani cennetlik

⁹ Harputî, Tenkihu'l-Kelam, s. 21.

¹⁰ Harputî, Tarih-i İlm-i Kelam, s. 14.

olduğunu, diğerlerinin ise sapık ve cehennemlikler arasında yer alacaklarını belirtmektedir.¹¹ İslam fırkaları arasında Hz. Peygamberin ve ashabının yolunda olan Ehli Sünnetin 20 kadar özelliği sayıldıktan sonra bunların cennetlik olduğu vurgulanmaktadır. Fırkai Naciye olan Ehli Sünnet 8-10 kadar meselede ihtilaf ettikleri için iki taifeye (gruba) ayrılmıştır. Onların hiçbiri diğerini bid'at ve dalaletle suçlamadığından, bir fırka halinde kalmışlardır. Biri zaman bakımından önce olan İmam Ebu Hasan Eş'arî'ye mensup olan Eşariyye taifesi, diğeri de Ebu Mansur Maturidî'ye mensup Maturidîyye grubudur. Bazan tağlib yöntemiyle her iki gruba da Eşaire adı verilir. Gerçekten de *Tarih-i İlm-i Kelam* isimli eser incelendiğinde, büyük bölümünün İslam ve ehli bid'at fırkalarına ayrıldığı görülmektedir. Buna göre; müellifimizin bu eseri, batı felsefesine yönelik değerlendirmesiyle ilgili bölüm istisna tutulursa daha çok tarikatların ve mezheplerin fonksiyonunu ve tarihçesini anlatan bir “*milel ve nihâl*” kitabı görünümü vermektedir. Diğer yandan yukarıda sözü edilen hadisin Peygamber Efendimiz (s.a.s.) den sahih senetleriyle rivayet edildiğini belirtmektedir. Oysa bu hadisin rivayet zincirinde yer alan ravilerin adalet ve zapt yönünden güvenilirlikleri, metnin sıhhati, mana ve içeriğinin İslam'ın birlik ve cemaat anlayışı ile ne kadar örtüştüğü, hadisçiler tarafından değerlendirilmesi gereken bir konudur. Burada hatırlanması gereken konu; yine geleneksel bir anlayışla fırkaların tasnif edilmiş olması, onların çoğunun hidayete ermemiş gibi gösterilmesi, itikat ve amelleri hakkındaki tartışmalar dikkate alınmadan cehennemle tehdit edilmiş olmalarıdır.¹²

Harputî'nin Kelam ilmi açısından en önemli eseri, Tenkihu'l-Kelam'dır. Bu eserini, “*Darü'l-Fünûn ve Medresetü'l-Vâizin*” de hocalık yaptığı dönemlerde yazmıştır. Eserin asıl metni Arapçadır. Ancak Arapça bilmeyenlere kolaylık olması bakımından sahifenin alt bölümlerinde Osmanlıca açıklamalar yapılmıştır. Harputî Tenkihu'l-Kelam'ı yayınladıktan sonra, bir yıl daha aynı ilim merkezlerinde ders vermeye devam etmiştir. Bu süre içinde hazırladığı ders notlarında önemli gördüğü hususları Tenkihu'l-Kelam'ın ilgili konu, sahife ve dip notlarına atıfta bulunarak, yaklaşık 189 sayfalık

¹¹ Harputî, a.g.e., s.16.

¹² Erkan Yar, a.g.e.

bir metin daha hazırlamıştır. Buna da “*Tekmile-i Tenkihu'l-Kelam*” adını vermiştir. Biz Tenkihu'l-Kelam'ı Türkçeye çevirirken Tekmil-e'nin konu hakkındaki yeni ve ek bilgilerini de dikkate alarak ait olduğu dipnotlarla birleştirmeyi uygun gördük. Böylece hem metin, hem de mana itibarıyla bir bütünlük sağlanmış oldu. Tenkihu'l-Kelam'ın konuları ve hazırlanış biçimi, geçmişteki geleneksel Kelam kitaplarından çok farklı değildir. Buna göre Tenkihu'l-Kelam; kelamın tanımı, konusu, gayesi, ilim, nazar, malum ve bunlarla ilgili kavramların yer aldığı bir *mukaddime*; İsbat-ı Vacib ile ilgili deliller, bunların değerlendirilmesi ve tenkidi; Cenab-ı Hakk'ın zatı hakkında caiz olan ve olmayan işler; kul ve diğer canlıların fiilleri, hidayet, dalalet, rızık ve ecel gibi konuları içeren *ilahiyat*; Peygamberliğin anlamı, ispatı, hükmü, sıfatları, onlar için caiz olmayan haller, özellikleri ve velayetle olan ilişkileri kapsayan *nübüvvet*; Berzah âlemi, keyfiyeti, ahiret ahvalı, cennet, cehennem ve kıyamet alametlerinin içinde bulunduğu *sem'iyat* ile *imamet* bölümlerinden oluşmaktadır. Kitabın tertibi, konuların işlenişi, ayet ve hadislerin delil gösterilmesi, akıl, duyu ve deneylerin kullanım biçimi dikkate alındığında genel olarak geçmişteki geleneksel kelam kaynaklarının bir benzeri ve tekrarı mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Çünkü konuların izahında onların izledikleri metotları uyguladığı görülmektedir. Özellikle İslam firkalarının tasnifinde benimsediği firkaların düşüncelerini doğru olarak kabul etmekte, farklı görüş sahiplerini ise ehli bi'dat ve ehli küfür olarak nitelendirmektedir. Buna rağmen, yeri geldiğinde ifade edileceği gibi, Harputî yaşadığı dönemde doğudaki ve batıdaki gelişmeleri izlemiş; İslam inanç ve esaslarını tehdit eden düşünce akımlarına karşı naklî ve aklî yönden tedbir alınmasını istemiştir. Bu hususu Tenkihu'l-Kelam'ın giriş kısmında şöyle açıklamaktadır: “Saltanat'ı İslamiyye merkezindeki Darü'l-Fünun'u Osmaniye'de Kelam ilmini tedris etmekle görevlendirildiğimde, dinin esas inançlarını içeren, muannid bid'atçıları reddeden ve çağdaş dinsizlere karşı koyan bir kitap arayışına girdim. Ancak mütekaddim Ehl-i Sünnet kelamcılarına ait böyle bir kitaba rastlamadım. Zira onların kitapları kendi dönemlerinde ortaya çıkan sapkın İslâmî firkaların bid'atları ve

¹³ Abdullatif Harputî, *Tenkihu'l-Kelam Fî Akaid-i Ehl-i İslam*, (Sadeleştiren: Fikret Karaman, İbrahim Özdemir), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şb. Yayınları, 2000, Elazığ.

Yunan kökenli eski filozof saçmalıklarını reddetmekle sınırlıydı. Bu kitaplarda asrımızda ortaya çıkan birçok bid'at ve dini korumak için kesin bir şekilde ortadan kaldırılması gereken modern duyumcu felsefenin sapkınlıklarını reddetmeye yönelik bir şey bulunmamaktadır. Çünkü kelam ilmi duruma ve konuma göre tedvin edilmelidir. İşte bunlar, beni tedris ve müzakere ortamında böyle bir kitapçığı yazmaya sevk etti... Sonuçta kitap, içerdiği konular bakımından çağdaş dinsizleri tenkit konusunda akıl sahiplerine örnek olabilecek bir şekle geldi.”¹⁴ Bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Harputî sadece geçmiş dönemi ve kelimacıları taklit etmemiş, aynı zamanda içinde yaşadığı çağın gelişmelerini, düşünce akımlarını da yakından izlemiş ve İslam akaidine zarar verebilecek tehlikelere karşı tedbir alınmasını önermiştir.

Harputî ayrıca din ve vahiy ilişkisi üzerinde durarak, Yahudi, Hristiyan ve diğer sapık grupların “*Din*” olarak ileri sürdükleri hüküm ve prensiplerin geçersiz olduğuna naklî ve aklî delillerle işaret ettikten sonra dinin asıl tanımını yaparak konuya şöyle bir açıklık getirmektedir. “Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayra sevkeden ilahi bir kanundur.” Buna göre din ile ilgili ilahî hükümler, Peygamberlerin kalplerine vahyedilmesine ve inzaline bağlıdır. Dini hakikatların Peygamberlerin kalplerine inzali, tabiî ve maddî âlemin ötesinde birtakım manevî ahval cümlesinden olup maddiyat gibi zahirî duyularla görülmezler. Yalnız duyulara dayalı delillerle te'yid edilerek halis vicdanla varlığı kabul edilir. Vahyin tabiat ve madde âlemindeki örneği, zaman zaman kalplerimize gelen yüce manaların ilhamıdır. Peygamberlerin peygamberlik davalarını tasdik eden deliller, mucize ile sabittir. Onlara vaki olan vahiy ve inzal hali, dinin esasıdır. Vahiy ve inzalsiz din olamaz. Bu özellikleri taşımayan dinler ilahî din değildir. Ona taklidî veya batıl din denir. Bu nedenle Buda dini, Aristo dini ve mecusî dinine tabiî din denilemez. Ancak onların mezhepleri veya görüşleri denilebilir. Daha sonra Harputî geçmiş kavimlerin dinlerini tahrif ettiklerini, bu yüzden dinlerin birden fazla olduğunu, mensuh dinlerin yenisiyle teceddüt ettiğini de şöyle açıklamaktadır. Dinler, tahrifleriyle tashiha, müddetlerinin sona ermesiyle tahdide muhtaç olup peygamberlerin çoğalmasına

¹⁴ Harputî, Tenkihu'l-Kelam, s. 20.

ve dinlerin farklılığına sebep olmuşlardır. Hz. Musa (a.s.)'ın dini ve kitabını yahudiler yalan ve iftiralarla tahrif etmişlerdir. Onları düzeltmek için gönderilen Peygamberler, öldürülmeleri üzerine Hz. Musa (a.s.)'ın dini, Hz. İsa (a.s.) ve Hritianlıkla tashih ve tecdid olunmuştur. Hz. İsa (a.s.)'ın dinini kabul etmeyen yahudiler kendi muharref dinleri üzerinde kalmaya devam etmişlerdir. Hz İsa (a.s.)'ın semaya ref'inden sonra Hristiyanlar, doğudan, halkı putperest olan batıya hıristiyanlığı taşımışlardır Burada Hristiyanlığı başkalarına kabul ettirmeye çalışırken, kendileri de başta putperestliğin bir çeşidi olan; “*teslis akidesi*” olmak üzere birtakım batıl görüşleri Hristiyanlığa sokmuşlar ve onu tahrif etmişlerdir. Birbiri peşine tahrif olunan Yahudilik ve Hristiyanlık, Hz. Muhammed (s.a.s.)'ın getirdiği İslam diniyle yenilenmiş ve düzeltilmişlerdir. Böylece Allah nezdinde gerçek ve tek din olarak İslam dini tescil edilmiştir.

Yeni İlm-i Kelam Devri : İslam âlimleri, tarihin her döneminde Akaid ve kelam konularıyla ilgili ortaya çıkan problemleri çözmeye çalışmışlardır. Bu itibarla onlar İslam dünyasını etkileyen yeni akımları dikkate alarak çeşitli yöntem ve metotlar geliştirmişlerdir. Aslında İslam dininin esaslarını oluşturan temel prensiplerden hiçbirinin değişmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla İslamî fırkalara mensup kimseler de, bu konularda noksanlık veya fazlalık iddia etmemişlerdir. Ancak konuların anlaşılma tarzı, izah ve ispat metotları fırkalara ve çağlara göre değişikliğe uğramıştır. Ehl-i Sünnet Kelamcıları da bu değişken sisteme göre önlem almışlardır. Böylece Akaid ve Kelam ilmi; tarihi süreç içinde Selef akidesi, mütekaddimin kelam ilmi ve müteahhirin kelam ilmi gibi ayrı ayrı dönemler halinde 19. asrın ortalarına kadar devam etmiştir.¹⁵ Batıdaki rönesans hareketleri ve buna bağlı olarak felsefesinin yaygınlaşması, yeni düşünce akımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ne var ki İslam dünyası da, bu tür zararlı akımlardan ciddi anlamda etkilenmeye başlamıştır. Bu nedenle önceki devirlerde olduğu gibi bu dönemde yaşayan kelam bilginleri de çağın gereklerine göre

¹⁵ Bülent Baloğlu, Mehmet Şeker, (Prof. Dr.), İzmirli İsmail Hakkı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996

tedbir almaya çalışmışlardır. Bunlar, inkarcılığa zemin hazırlayan materyalist, tabiatçı ve pozitivist gibi akımları besleyen batı felsefesi başta olmak üzere, İslam'ın değerlerini tehdit eden bütün unsurlara karşı yeni tedbirler ve metotlar geliştirmek zorunda kalmışlardır. İşte bu zorunluluk, İslam dünyasında geniş bir çalışma dönemi başlatmıştır. Özellikle Hindistan, Mısır ve Türkiye'de Kelam ilmi alanında “Yenilik” olarak ifade edilebilecek bir dönem ve çığır açılmıştır. Bu dönemin inşasına imkan hazırlayan Kelam âlimleri arasında dışarıda; Seyyid Ahmet Han (1817-1898), Cemalüddin-i Efganî (1838-1897), Şibli Nu'man (1857-1924), Muhammed İkbâl (1876-1938), Muhammed Abduh (1849-1905), içeride ise Abdullatif Harputî (1842-1916), Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914) ve izmirli İsmail Hakkı (1868-1946) gibi şahsiyetleri saymak mümkündür.¹⁶ Yeri gelmişken bunlardan Filibeli Ahmet Hilmi'nin Yeni Akaid Risalesi'nde, yeni bir ilm-i kelamın geliştirilmesinin zorunlu olduğunu belirten şu düşüncesine de bir göz atalım: “Her dönem insanın bir zihniyeti bulunduğu için bugünün insanının eskinin mantık ve bilgileriyle tatmin ya da ikna olması mümkün değildir. Dolayısıyla İslam toplumunun büyük bir düşünce devrimine, ciddi bir yenilenmeye ihtiyacı vardır. Bu da eskinin fikrî mahsullerini tedkik ederek, doğruluk ve yararlı ortaya çıkarları tercih, topluma zararı dokunanları terk, ahlaka ve ilerlemeye uygun olmayanları ise değiştirmekle, yeni icthadlarda ise mutlaka zamanın biliminden, çevrenin ihtiyaçlarından ilham almakla gerçekleşir. Ancak bu uygulama hiçbir zaman dini yıkma ya da yerine şek ve şüphe koyma amacı taşıyamaz. Çünkü din esastır ve esası atmak intihar anlamına gelir. Gerekli müdahale yalnızca vücudun hayatiyetini kaybetmiş parçaları için yapılabilir. Mesela bir adamın kangren olmuş parmağı kesilir, ama kalbi veya beyni atılmaz.”¹⁷ Böylece dinde inanç esaslarının yanında dini duygunun önemini sık sık vurgulayan Filibeli Ahmet Hilmi, bu yöntemle kelama yeni bir boyut kazandırmıştır. O'na göre din, dini his ve duygu ile kaimdir, bunlarsız din ayakta duramaz. İzmirli İsmail Hakkı ise; Yeni İlm-i-Kelam dönemini başlatmanın lüzumu hakkında şunları söylemektedir: “Bu ilm-i kelamın (yani müteahhirin ilm-i kelamının)

¹⁶ M. Sait Özervarlı (Dr.), Kelamda Yenilik Arayışları, İSAM, İstanbul, 1998.

¹⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı inkar mümkün müdür, s.8.

erbabı (Hicri) bin tarihinden sonra kesb-i nedret etmiş; daire-i şümûlüne aldığı felsefe-i kadime de üç asırdan beri munkarız olmuş, yerine garp felsefesi kaim olmuş idi. Garp felsefesi ahiren memleketimize de girmekle bu ilm-i kelam bittabi gayr-i kafi görülmeye başlamış; ilm-i kelamın bugünkü zihniyete göre yeni bir şekil iktisab etmesi zarureti hasıl olmuştur. İşte bu zaruret karşısında Tetkikat ve Te'lifat-ı İslamiyye Hey'et-i İlmiyyesi yeni ilm-i kelamın tahrir olunmasını tahtı vücubta görmüştür.”¹⁸ Gerçekten İzmirli İsmail Hakkı, yakın İslam düşünce tarihimize katkısı olan bir kelam bilginidir. Kelam ilminin İslam düşünce sisteminin temelini teşkil ettiğini görerek, Kur'an ve Sünnet'i esas almak suretiyle Yeni Kelam'ın oluşmasına çalışmıştır. Dönemin şartlarından dolayı, metot olarak Batı felsefesini ve mantığını benimsemiştir. O'na göre klasik mantık, modern mantığın karşısında yetersiz hale gelmiştir. Bu bakımdan o, bir yandan klasik kelam konularının ihmal edilemeyeceğini belirtirken, diğer yandan da, vahiy gerçeğinden hareketle, Kelam İlmi'ni çağın gereklerine cevap verir hale getirmeyi başarmıştır.¹⁹ Bu açıklamalardan sonra Prof. Dr. Bekir Topaloğlu'nun yeni ilmi kelam dönemine olan ihtiyacı ve onun ana özelliklerini belirten şu önemli tesbitini de buraya almakta yarar vardır: “Yeni ilm-i kelam bütün şekilleriyle materyalizmi ve felsefî bir görüş olarak pozitvizmi reddeden, dine karşı yapılan biyolojik ve psikolojik tenkitleri (darvinizm, fröydzizm) cevaplarından, yeni felsefî cereyanları eleştirdikten sonra müsbet ilimden de istifade ederek Allah'ın varlığını ispat eden, İslam'ın akaid konularını ispat ve izah ederek mukaddesatı savunan bir ilimdir.”²⁰

Yeni Kelam İlmi dönemi ve Harputî: 19. asrın ortalarından itibaren birçok osmanlı âlimi genel olarak dinî ilimlerin, özellikle kelam ilminin metot ve muhteva bakımından yenilenmesi gerektiğine inanmıştır. Zihinlerde açık ve belirgin bir proje bulunmamakla beraber “*Yeni bir kelam ilmine ihtiyaç vardır*” ya da “*kelam kitapları ihtiyaca göre değişmelidir.*” şeklindeki tesbitler ve temenniler seslendirilmeye

¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelam, Tetkikat ve Te'lifat-ı İslamiyye Hey'et Neşriyatı,

¹⁹ Mustafa Türkgülü, Kelam İlmi I, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şb. Yayımları, 1997

²⁰ Bekir Topaloğlu, a.g.e., s. 39.

çalışılmıştır. Kalam bilginlerini bu yenilik arayışlarına sevkeden en önemli sebep; batı düşüncesinde meydana gelen hareketlilik ve ortaya çıkan yeni görüşlerdir. Nitekim Abdullatif Harputi de batıda Aristo felsefesi ve kalam ilmiyle iç içe olan eski Yunan düşüncesinin geçerliliğini kaybettiğini belirtmektedir. Ancak bu klasik kaynaklarda Dehriyye, tabiiyyun ve Sufestaiyye olarak isimlendirilen akımların yerlerini materyalist ve pozitivist inkarcı gruplar almıştır. Diğer taraftan batı dünyasında ilimde akıl, deney ve gözlem devri hâkim olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler ve yenilikler karşısında artık İslam dünyasının Avrupa medeniyetine; hangi ölçülerle yaklaşacağını yeniden değerlendirmesi gerekiyordu.

İşte bu “*arayış dönemi*”nin âlimlerinden olan Harputî, “*dinî ilimlerin temel disiplini*” konumunda olan kalam ilminin; batıda gelişen ilmi ve felsefi akımlara karşı yeniden tedvin edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre, ortaya çıkan yeni felsefi akım ve gelişmeleri mutlaka dikkate alması gereken “*üçüncü bir ilm-i kalam dönemi*” yaşanmaktadır. Daha önce açıklandığı gibi, Tenkihu'l-Kelam isimli eserini “İslam inanç esaslarını ve sahih kalam kitaplarını derleyerek çağdaş inkarcılara cevap teşkil edebilecek şekilde hazırladığını” ifade etmiştir. Yine aynı eserinde; müellifimizin görüş ve düşüncelerini naklin ve aklın desteğinde modern örneklerle ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Yaşadığı dönemdeki bid'at, hurafe ve sapık inanç akımlarının iddialarını çürütürerek onları net ve kesin delillerle reddetmiştir. Dr. M. Sait Özervarlı, Kalamda Yenilik Arayışları isimli eserinin, “*Yenilik Düşüncesinin Oluşumu*” bölümünde Harputî ve Eserleri hakkında önemli bir değerlendirme yapmıştır. Konumuza ışık tutması bakımından bir kısmını buraya almakta yarar görüyorum: “Kalam konularının yenilenmesi meselesi ile ciddi bir şekilde uğraşanlardan biri Osmanlıların son dönem kelamcısı Abdullatif Harputî'dir. Bilim ve felsefedeki değişimlerden haberdar olan, ayrıca bazılarının bilimi dine karşı kullanmak istediklerinin farkında bulunan Harputî, bu sebeple fizik ve astronomi ile ilgilenmiş ve objektif kriterler esas alındığında bu ilimlerde İslam dinini zor durumda bırakacak verilerin çıkamayacağını savunmuştur. Zamanındaki diğer İslam âlimleri gibi, o da bir kısım Batılı yazarların ve Müslüman aydınların modernliğe dayanarak İslam'a ya da dinin kendisine yaptıkları ithamları

etkisiz kılmaya çaba sarfetmiştir. O yüzden Harputî hem kendisini hem de çağdaşı olan diğer âlimleri bekleyen acil görevi şu şekilde belirlemiştir. Değişen felsefeyi elemeye tabi tutup, İslam'a uyan görüşleri hemen tesbit edip almak, böylece onlardan yararlanma imkanı bulmak, uymayan görüşleri ise eğer te'vil ve uzlaştırmaya müsait değillerse reddetmek ve bu suretle yeni bir kelim ilmi tedvin etmek. Zira ilk dönem kelim âlimleri de o zamanın felsefesine karşı aynı tavrı göstermişlerdir. O halde, mütekaddimin ve müteahhirinden sonra üçüncü bir ilm-i kelim devri başlamıştır. *Tenkihu'l-Kelim*'i yazarak kendisinin bizzat bunu başlattığını belirten Harputî; devam ettirilmesini ise sonrakilerden beklediğini ifade eder. Ayrıca yeni felsefeye karşı, kelim âlimlerinin özellikle madde ve kuvvetin hudûsu, maddenin eşyayı icat etmediği, âlemin madde ve maddiyata münhasır kalmadığı, görünenin dışında mana ve ruh âlemlerinin de mevcudiyeti ile ilgili konuları ele alıp ispatlamalarını ister. Ancak felsefî bahisleri işlerken "*usuluddin*" çerçevesinin muhafaza edilmesi gerektiği, aksi takdirde İslam'la münasebeti olmayan bir felsefe çalışması yapılmış olacağı uyarısında bulunur. Harputî'nin aşırı te'villerden kaçındığı ve mucize, vahiy gibi gaybî hakikatları aklileştirme gayretinde bulunmadığı da göze çarpmaktadır."²¹

Harputî, *Tenkihu'l-Kelim*'in İlim, Nazar, Delil ve İsbat-ı Vacib gibi önemli konularını açıklarken Allah'ın birliğine ve sıfatlarına işaret eden ayetlere, naklî ve aklî yorumlar getirmektedir. Yine daha önce ifade edildiği gibi aynı eserin sonunda yer alan ve Bekir Topaloğlu tarafından "*Astronomi ve Din*" başlığı ile sadeleştirilen risalede, astronomi ile semavi kitaplar arasında göze çarpan zahirî ihtilafın te'lifine çalışmakta ve tabiat ilimleriyle dini ilimler arasındaki çelişkisizliğe temas edilmektedir. Konuya delil olan ayetler, bir dirayet tefsiri anlayışıyla yorumlanmıştır. Ancak müellifimiz bu yorumlarında gaybî maddeleştirme gibi bir aşırılığa düşmemiştir. O, daha çok Allah'ın zat, sıfat ve yaratıcı gücünü hatırlatan ayetlerle kainatın yaratılışına, düzen ve ahengine dikkat çeken tefekkür ve hikmet dolu ayetler üzerinde durmuştur. Bu ayetlerle sağlam inanç ve bilgiye ulaşmamız için akıl, tefekkür, muhakeme, araştırma, ibret ve ders alma gibi önemli kavramlar hakkında hatırlatmalarda bulunmuştur. Harputî'nin bu metoduna

²¹ M. Sait Özervanlı, a.g.e., s. 45.

örnek olmak üzere “*İfade-i Mahsusa*” isimli metinde yer alan bir kaç ayet mealini buraya almakta yarar vardır:

“De ki: Göklerde ve yerde neler ve neler var, bir baksanıza! Fakat bunca işaretler ve uyarılar iman etmeyecek kimselere ne fayda verir ki.”²²

“Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, düşünen insanlar için elbette dersler vardır.”²³ mealindeki ayet nazil olduğunda Hz. Peygamber (s.a.s.) ; “Bu ayetleri okuyup tefekkürde bulunmayanlara yazıklar olsun.” buyurmuştur.²⁴

“Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah’ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz. O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı.”²⁵

“Göğün ve yerin O’nun buyruğu ile durması da O’nun varlığının delillerindendir.”²⁶

“Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah’tır. Bilesiniz ki yaratmak da, emretmek de O’na mahsustur.”²⁷

“Sen dağları görürsün de, onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler. (Bu) her şeyi sapasağlam yapan Allah’ın sanatıdır.”²⁸

“Hiç üzerindeki göğe bakmazlar mı? O’na bakıp da bizim onu nasıl sağlamca bina ettiğimizi (diresiz bir şekilde yükselttiğimizi) onda en ufak bir çatlaklık (pürüzsüz, dengesizlik) olmadığını düşünmezler mi? Yeri de uzattık (döşedik), oraya dengeyi sağlayacak ağır baskılar (sabit ulu dağlar) yerleştirdik. Orada, gönüller, gözler açan her çeşit (sınıf) bitkiden çiftler bitirdik. Bütün bunları, Allah’a yönelecek (Rabbine dönecek,

²² Yunus, 10/101.

²³ Al-i İmran, 3/190.

²⁴ el-Askalani, Tefsiru’l-Keşşaf, c.1, s. 453.

²⁵ Bakara, 2/21-22.

²⁶ Rum, 20/ 25.

²⁷ A’raf, 7/54.

²⁸ Neml, 27/ 88.

güzel sanatında tefekkür edecek) bir kula yaradanın kudretini hatırlatması, dersler veren birer basiret nişanesi ve ibret nümunesi olması için yaptık.”²⁹

Konu ile ilgili alınan bu ayet meallerinden de anlaşıldığı gibi Harputî'nin yaşadığı dönemin şartlarına göre; herkesin açıklamaya cesaret edemediği gök tabakaları, ay, güneş ve yer küresinin özellikleri gibi konulara ait müsbet bilgileri çok iyi kullandığı anlaşılmaktadır. Bu cisimlerin fiziksel yapıları ve kimyasal oluşumları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Astronomik bilgiler yanında kimyanın temel unsurlarını ve elementlerini oluşturan ateş, hava, su ve toprak ile altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve nikel gibi madenler hakkında da emsalinden çok farklı açıklamalar yapmıştır. Cisim ve çeşitleri, gök cisimleri, basit ve mürekkep cisimler, iç ve dış duyular, gayr-i maddi varlıklar, nefis ve akıl gibi konularda eski kelimacılarla yeni kelimacıların görüşlerini de dikkate alarak, onları bir karşılaştırma ve değerlendirmeye tabi tutmuştur. Hatta Uluhiyyet ve nübüvvet konularını bile ilmî anlayış ve metotlarla ispatlamak için öncekilerden farklı olarak ısı, ışık, madde, kuvvet ve fizik güç gibi bilimsel yöntemlerden yararlanmaktadır. Örneğin Harputî; Hz. Peygamber (s.a.s.)'ın Mi'rac ve İsrâ mucizesinin Kur'an ve hadislere göre mümkün olduğunu ifade ettikten sonra şu yorumu da beraberinde getirmektedir. “Ulemanın çoğunluğu mi'racın yakaza halinde ruh ve cesetle birlikte gerçekleştiğini söylemektedir. Delil olarak İsrâ ayeti ve Mi'rac hadisini zikredip şöyle diyorlar: “Nassların, aklen bir imkansızlık söz konusu olmadığı müddetçe, zahirî üzerine bırakılması vacibtir” Bahse konu olan ayet ve hadiste bir imkansızlık görünmemektedir. Zira güneş yer küreden 160 kez daha büyük ve ağır olduğu halde, bir saniyeden daha az bir süre içerisinde aşağı tarafı yukarı tarafına ulaşacak şekilde sür'atle dönmektedir. Keza cisimler birbirine benzer olup yüce yaratıcının bazılarını tahsis ettiği özelliklerle birbirinden ayrılırlar. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s.)'ın bedeninde veya onu taşıyan varlığın bünyesinde güneşten daha hızlı unsurların yaratılması mümkündür. Ayrıca inkar edenlerin ve imanı zayıf müslümanların olayı uzak görmesi de mi'racın hem ruh hem cesed olarak

²⁹ Kaf, 50/ 6-8.

gerçekleştiğine delil olarak gösterilmiştir. Bazıları mi'racın tekerrür ettiğini belirterek bu ihtilafı gidermeye çalışmışlardır.³⁰

Harputî, Tenkihu'l-Kelam'ın sonunda "*İmamet*" konusuna da çağdaş ve objektif bir anlayışla geniş yer vermiştir. Buna göre imamet (Devlet Başkanlığı), ilahî hükümleri insanlara uygulamada Allah'ın halifesi olan Peygambere niyabeten din ve dünya işlerinde yapılan genel bir liderliktir. İmam'ın tayin edilmesi, dini yönden ümmete vacibtir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), bir hadislerinde şöyle buyurmuşlardır: "Kim zamanın imamını (devlet başkanını) tanımadan ölürse, cahiliyye ölümü ile ölmüş olur."³¹ İmametın geçerli olması seçilecek kişinin, müslüman, mükellef, baliğ, hür, cesur, âlim ve erkek olması, ümmetin hukukunu muhafazaya güç getirmesi, görünür olması, saklı ve beklenen biri olmaması, genel işleri yönetmede yeterli, ehil ve kabiliyetli olması gerekmektedir. Devlet başkanı, kamuya ait işlerde tedbirler alır, memleketin nizamına uygun bir siyaset izler. Müslümanların iç ve dış güvenliğini, huzur ve asayişini korur. Bu kurallara bağlı olarak hareket eden devlet başkanına şu ayeti kerimede öngörüldüğü gibi itaat etmek vacibtir: "Allah size emanetleri layık olan ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adalete uygun tarzda hüküm vermenizi emreder... Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Resulüne ve sizden olan ulu'l-emre de itaat edin."³²

Harputî, insanın biyolojik, sosyolojik, psikolojik ve inanç yapısıyla ilgili açıklamalarda da bulunarak, Tenkihu'l-Kelam'ın son bölümünde bu samimi arzu ve iyi niyetine şu ayeti örnek göstermektedir: "Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana kötülük dokunursa, kendindedir. Ey Muhammed; seni insanlara Peygamber gönderdik, şahit olarak Allah yeter."³³ Bu duruma göre insan dünyada sürekli bir imtihan ile karşı karşıyadır. Yaptığı doğru veya yanlış işlerin temelinde kendisinin de sorumluluğu vardır. Çoğu kez başına gelen kötülük hatta ayağının sürçmesi, damarının seğirmesi bile kendi elleriyle yaptığı bir eylemden kaynaklanabilir. Yine Harputî'ye göre genelde din, özelde ise İslamiyet ilerlemeye mani değildir. Bu hususu iddia edenler İslam'a iftira

³⁰ Tenkihu'l-Kelam, s.252.

³¹ Müslim, İmare, 58.

³² Nisa, 4/ 58-59.

³³ Nisa, 4/79.

etmiş olurlar. İslam'da baskı ve haksızlık da yoktur. Çünkü zorlama yöntemi insanın ferdi ve sosyal sorumluluk anlayışıyla bağdaşmamaktadır.

Sonuç: Daha önce de açıklandığı gibi Harputî, Kelam ilminin geleneğine bağlı, kendisinden önce gelip geçen Kelam bilginlerinin birikimlerini dikkate alan fakat aynı zamanda çağın gelişmelerine ve yeniliklerine de açık olan bir görüntü sergilemektedir. Daha da önemlisi o, İslam dünyasında devam edegelen itkadî ve siyasî fırkalarla Batıda gelişen yeni felsefî düşüncenin, İslam'ın inanç prensiplerini olumsuz etkilediğinin endişesini taşıyordu. Bu nedenle ortaya çıkan yeni mes'elelere yeni çözümler ve cevaplar üretmek gerekiyordu. Hem din, hem bilim, hem de felsefe için bu böyledir. O bakımdan günümüzde, pozitivist ve natüralist görüşlerle din aleyhine ortaya atılan görüşleri doğru bularak kabul etmek mümkün değildir. İşte Harputî, bu düşünceden hareketle kendi görüşlerini ortaya koymuş ve Tevhid esasına dayanan ilahî bilginin, dolayısıyla dinin haklılığını ispata çalışmıştır. O'na göre; Tenkihu'l-Kelam'ın giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, Kelam ilminin gayesi, insanları taklit çukurundan alıp yakîn zirvesine çıkarmaktır. O halde Kelam'ın bu gayesini gerçekleştirmek için, çağın imkanları ve ihtiyaçlarına göre yeni metotlar geliştirip yeni çözümler ve yeni deliller bulmak gerekmektedir.³⁴

³⁴ Mustafa Türkgülü, a.g.e., s. 185.